

ФОРТЕЦЯ «МИКОЛАЇВ» У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ГАЛИЧИНИ У 1850 – 1914 рр.

Розглянуто проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці «Миколаїв» на Дністрі. Розкриті ідеї побудови оборони, принципові зміни фортифікації в означений період (стрільба із закритих позицій та використання фугасних снарядів) і розташування, типи й особливості укріплень фортеці «Миколаїв» на різних етапах будівництва. Показано, як розгорталася будівництво, дискусії навколо принципів оборони Галичини, створення нової інфраструктури із мережею залізниць, доріг з твердим покриттям, залізничних і шосейних мостів, зміни політичної кон'юнктури (передовсім, австро-російських відносин), діяльності російської розвідки («справа Редля») і галицьких москвофілів. Особлива увага приділена подіям навколо фортеці в ході Галицької битви 1914 р. та польсько-української війни 1918–1919 рр., зокрема участь у цих подіях відомих полководців Конрада фон Гетцендорфа, Бема-Ермолі, Брусілова, Корнілова, Денікіна, Курмановича і Грекова. Висвітлено епізоди здобуття фортеці російським військом і боїв навколо неї. Миколаївська фортеця – одна з найкраще збережених пам'яток фортифікації Першої світової війни та території України. Але в наші дні є спроби знищити залишки фортеці і розгорнути на її території кар'єри для добування піску.

Ключові слова: оборона Галичини, фортеця «Миколаїв», Конрад фон Гетцендорф, Брусілов, Денікін, Корнілов, Курманович, Греков.

Постановка проблеми та її актуальність. Зовнішня агресивна політика сучасної Росії фактично залишається продовженням такої політики Російської імперії. Неправильний підхід до оцінки російської імперської політики з боку європейських політиків неодноразово демонстрував негативні наслідки. Особливо показовий у цьому плані досвід другої половини XIX – початку XX ст., який завершився трагедією Першої світової війни. Недостатній рівень досліджень у сфері оборонної підготовки, зокрема оцінки російської загрози й організації оборони Галичини з боку Австро-Угорської імперії і визначає актуальність цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оцінки російської загрози і підготовки оборони Галичини, рівня фортифікації в умовах будівництва залізничних комунікацій і технічного

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру історії середніх віків і візантистики Львівського національного державного університету імені Івана Франка, м. Львів.

переозброєння артилерії та впливу цих факторів на початок Першої світової війни, зокрема Галицької битви, практично тільки починає розгортатися. Можна назвати розвідки українських авторів О. Дедика, М. Ющенка, В. Петрика, Т. Пеняжка, П. Ткачука, В. Голубка та Л. Войтовича, закордонних дослідників М. Бачковського, В. Бжосквінії, Я. Богдановського та інших. Всі вони носять попередній характер.

Мета статті. Спираючись на останні публікації та доступні джерела, автор робить спробу дослідити проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці «Миколаїв» на Дністрі, зосередивши основну увагу на військових аспектах.

Виклад основного матеріалу. У 1772 р. після першого поділу Речі Посполитої, Галичина ввійшла до складу імперії Габсбургів як Королівство Галіції і Лодомерії. Протягом XVIII ст. Австрія була союзником Росії перш за все щодо поділу дунайських володінь охопленої кризою Османської імперії. Саме вирішення цих проблем породило основні протиріччя між союзниками. Але аж ближче до середини XIX ст. не тільки австрійські, але й головні європейські політики нарешті зрозуміли, що постійні російсько-турецькі конфлікти диктуються не бажанням полегшити долю єдиновірних православних християн, які потерпають під мусульманським гнітом, а стремлінням Російської імперії опанувати Боспор і Дарданелли а вийти до Середземного моря. Шлях до Боспору і Дарданелл пролягав через гирло Дунаю і Балкани, тобто стратегічно важливі напрямки дунайської імперії Габсбургів. Потрібно було готуватися до протистояння. Цісар Франц Йосиф I, якому імператор Микола I допоміг придушити угорську революцію 1848 – 1849 рр., вагався. Кращий з австрійських полководців XIX ст. фельдмаршал граф Йозеф Радецький (2.11.1766–5.01.1858) звернув увагу на російську небезпеку ще під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., в результаті якої росіяни легко опанували гирло Дунаю. Розглядаючи можливість війни з Росією, Йозеф Радецький дійшов до висновку, що з огляду відсутності природних рубежів обороняти територію Королівства Галіції і Лодомерії та її столицю Львів немає сенсу. Він пропонував зосередити військо на південних схилах Карпат перед виходами з гірських долин, прикриваючи басейн Дунаю і спираючись на довгочасні фортифікації, які би дозволили на певний

час спинити противника і зосередити на потрібних напрямках перевагу в силах (*Radetzky, 1858: 423-451*).

Не всі погоджувалися з таким висновком. Фельдмаршал ерцгерцог Йоган фон Габсбург (20.01.1782 – 11.05.1859) пропонував збудувати фортецю у Перемишлі (*Schlosser, 1981: 281-305*). Провідний австрійський фортифікатор генерал-майор ерцгерцог Максиміліян фон Габсбург-д'Есте (14.07.1782 – 1.06.1869) (*Österreich-Este, 1850: 3–47*), пропонував звести укріплення у Львові та Стрию (*Hilbrand, 1975: 168*). Але авторитет фельдмаршала Радецького в армії був беззаперечний (*Wurzbach, 1872: 177–193; Skid, 2011: 136–296*). Гостра дискусія між австрійськими військовими авторитетами з приводу оборони Галичини тривала до 1850 р., коли Центральна фортифікаційна комісія під головуванням колишнього начальника штабу Італійської армії фельдмаршала Радецького, авторитетного військовика фельдцейхмейстра Генріха Германа фон Гесса (17.03.1788 – 13.04.1870), пізніше фельдмаршала, (*Wurzbach, 1862: 415–423*). прийняла компромісний варіант про передовий рубіж оборони по Дністру з побудовою флангових фортець у Кракові, Перемишлі та Заліщиках і проміжного тот-де-пону (передмостового укріплення) у Розвадові під Миколаєвом. Львів лежав у 3-4 денних переходах від кордону, тому розглядався як допоміжний пункт між укріпленнями над Сяном і Дністром. Через це окрім цитаделі, будівництво якої розпочалося у 1849 р., нових укріплень тут не передбачалося (*Дедик, 2013: 20–30*).

У зв'язку з черговою російсько-турецькою (Кримською) війною 7 листопада 1854 р. розпочалося будівництво фортеці у Заліщиках, тот-де-пону у Розвадові під Миколаєвом та додаткових укріплень у Галичі–Мартинові й у Львові (Богданович, 1876: Т. 1, 272-275; *Steinitz, Brosch, 2007: 9; Піняжко, 2008: 25–27*). Тот-де-пон (*Brückenkopf*) в районі Розвадова поблизу Миколаєва мав прикрити міст через Дністер. Він включав 7 редутив¹ і 1 люнета²

¹ Редут – замкнене укріплення кругової, прямокутної, квадратної чи правильної багатокутної форми з ровом, валом із земляною ступінню для розміщення стрільців та гармат, внутрішнім ровом для укріття гарнізону та горжовим фасом з проходом, за яким облаштовувався насип для стрільців (Леонтій Войтович, 2018: 95–96).

² Люнет (франц. *lunettes – окуляри*) – польове або фортечне укріпленням, повністю відкрите з горжі (тильної сторони) із одним або двома фасадами і двома фланками. (Леонтій Войтович, 2018: 96).

розташованих на висотах довкола Розвадова, над Миколаєвом з південної сторони та Дроговижем. Саме місто не було включене в систему укріплень і залишилося перед фронтом у зоні дії артилерії укріплень. Три редути були розташовані на схилах пагорба між Дроговижем і Миколаєвом, два – на схилах гори *Луна* над містом з південного боку, по одному на флангах біля Дністра – при дорозі з північного заходу в с. Розвадів та з південного сходу з Верина до Розвадова. Люнет містився із західного боку гори *Луна*, контролюючи відтинок Львівського тракту на дільниці з Миколаєва до Розвадова. Редути були розраховані на 3-4 гармати та 1-3 гаубиці і піхотну півроту прикриття. Проміжки між ними були в межах 700-1000 м, що дозволяло ефективно обстрілювати їх не лише з гармат, але і з мітральєз та гвинтівок (*Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019: 165–166*). Загальне керівництво роботами з будівництва тот-де-пону здійснював піонерний (саперний) лейтенант Гуттер, зведенням кожного об'єкта займалися піонерний унтер-офіцер з командою у 6-7 піонерів та до 200 піхотинців (*Дедик, 2013: 26–27*). Роботи припинили на початку квітня 1856 р. після підписання Паризького миру. Редути залишилися незакінченими – без палісадів та блокгаузів у горжах. Їх просто покинули і ніхто ними не опікувався.

Військовий міністр (1867–1868) і начальник генерального штабу (1869 – 1875) фельдцейхмейстер Франц фон Йон (20.11.1815 – 25.05.1876) у 1874 р. взагалі відкинув варіант оборони у Прикарпатті, пропонуючи використати цю територію як плацдарм для наступу. Інший вихованець Радецького фельдцейхмейстер Франц фон Куненфельд (15.07.1817 – 25.05.1896), військовий міністр (1868–1874), вважав за потрібне вступити в наступальний союз з Росією та Францією проти Пруссії, яка рвалася до європейської гегемонії, і для успішності такого союзу був готовий відмовитися від активної балканської політики (*Ilwof, 1906: 422 – 428; Hamann, 1870: 351 – 254*), використовуючи свій вплив на спадкоємця престолу ерцгерцога Рудольфа (*Kuhr, 1870: 129-141*). Ідею наступу з прикарпатського плацдарму підтримав наступний начальник Генерального штабу – фельдмаршал-лейтенант Антон фон Шенфельд восени 1877 р. у запропонованому плані війни проти Росії, передбачаючи успіх такого наступу за рахунок швидшого розгортання мобілізації, що дозволяла збудована сітка залізниць (*Дедик, 2013: 27-28*).

У 1879 р. Австро-Угорська імперія уклала військовий союз з новоутвореною Німецькою імперією, до якого невдовзі приєдналася Італія. У 1880 р. старі покинуті укріплення оглянула спеціальна комісія. Тепер значення Розвадова, через який пройшла залізниця з мостом, ще більше зросло. Будівництво цієї вітки через Карпати інтенсивно продовжувалося. Комісія вирішила відновити і добудувати старі укріплення, посиливши їх ще кількома об'єктами. Два укріплення, об'єднані стрілецьким окопом з бруствером, мали прикривати безпосередньо залізничну станцію з боку Миколаєва (*Brzaskwinia, Vujas, 1997:21 – 24; Baczkowski, 2004, 127 – 135*). Ще два укріплення мали бути зведені на правому березі Дністра біля мосту, а ще два – на віддалі трьох кілометрів по обидва боки від колії та Львівського тракту. Поблизу Прийми у лісі мав бути зведений блокгауз (*Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019: 166*). В розпорядженні російського командування знаходилися численні кавалерійські підрозділи, в першу чергу, козачі, які своїми рейдами могли звести нанівець австрійську перевагу у розгортанні за рахунок залізничної сітки, вивівши з ладу мости і станції. Враховувався також досвід англійців із захисту залізничних станцій в ході англо-бурської війни 1898 – 1902 рр. Були розроблені проекти типових блокгаузів для захисту залізничних станцій та тунелів з товщиною стін до 50 см, розрахованих на захист від вогню карабінів та кулеметів, які були на озброєнні російської кавалерії (*Bogdanowski, 1966: 72 – 96; Baczkowski, 2002: 111– 122; Baczkowski, 2004: 127 – 135; Suchoń, 2009: 51– 59; Suchoń, Olesiak, 2019: 89 – 107*).

Наприкінці XIX ст. в Європі почалося певне економічне піднесення, яке викликало інтенсивне будівництво залізниць (Виноградов, 1955: 67-91). Політики і преса постійно заявляли про розброєння, відкриття кордонів та демократичні перетворення. А тим часом головні європейські держави інтенсивно готувалися до війни (*Зайончковский, 1926: 440 с.; Людвиг, 1929: 316 с.; Steinitz von, Horstenau von, 1937: 140 s.; Могилевич, Айранетян, 1940: 294 с.; Бовыкин, 1961: 208 с.; Игнатъев, 1962: 400 с.; Бестужев, 1965: С. 44-85; Виноградов, Писарев, 1966: № 6, С. 84-101; Fischer, 1969: 805 s.*).

Новий етап будівництва миколаївської фортеці припав на 1895–1902 рр. Були враховані зміни в інженерному мистецтві.

З восьми старих укріплень шість перебудували, піднявши бруствери і поставивши дерев'яні дашки для захисту від шрапнелі; одне реконструювали без перебудови, а одне, напівзруйноване, залишили. На станції збудовано кам'яний двоповерховий блокгауз (Юценко, Петрик, Піняжко, 2019: 166) і розгорнулося будівництво чотирьох нових опорних пунктів (фортів): Зубра, Дубина, Адамів форт та Верин (Дедик, 2013: 27-28). Всього було зведено 21 піхотний редут та 9 артилерійських батарей (Юценко, Петрик, Піняжко, 2019: 167).

Росія не шкодувала фінансів, щоб поширювати свій вплив на слов'янське населення Австро-Угорщини, підтримуючи різні слов'янофільські течії, особливо в середовищі галицьких українців, котрі називали себе *русинами* і симпатизували русофільському напрямку. Поступово ці течії трансформувалися у відверте москвофільство. Лідерами москвофілів виступали священники, які мали значний вплив на сільську і міщанську верхівку, тому російська розвідка легко знаходила серед них конфідентів і отримувала достатньо детальну інформацію про будівництво і стан укріплень на території Східної Галичини (Сухий, 2003: 498 с.; Гайсенюк, 2017: 90–149). Так, підполковник Генштабу Росії граф Сергій Потоцький (1877–1954), спираючись на інформацію військової розвідки, зазначив, що подвійний тот-де-пон Миколаїв, маючи по восьмикілометровій дузі 27 укріплень, уразливіший з правого флангу («бо огляду і обстрілу перешкоджає ліс») (Потоцький, 1911: 75).

Партнери по коаліції мали різні погляди на плани майбутньої війни. Німецький план Шліффена передбачав стрімким ударом швидко виведення з війни Франції (своєрідне повторення успіху франко-пруської війни 1870 – 1871 рр.) (Ritter, 1956: 201 s.; Mombauer, 2005: 857–885; *Der Schlieffenplan*. 2006: 496 s.). За цей час Австро-Угорщина повинна була вистояти проти Росії, відволікаючи її сили допоміжним ударом на Варшаву. З цього боку небезпека для коаліції була очевидною, з варшавського напрямку Росія могла відрізати Східну Прусію і навіть повести наступ на Берлін по прямій лінії.

Австро-Угорщина, очікуючи, що Сербія і Чорногорія, значною мірою утримувані на кошти Росії, виступлять на її боці, бачила свій інтерес у завоюванні Балкан. Плани Росії щодо Галичини були відомі. Сил для війни на два фронти Австро-Угорщина, яка

економила на військовому бюджеті, не мала. Наступати на варшавському напрямку, тим самим відволікаючи росіян від Галичини, можна було лише за умов зустрічного удару німців зі Східної Пруссії. Але німці хотіли спочатку вивести з війни Францію і намагалися всі сили зосередити саме на Західному фронті. Тому начальник Генерального штабу генерал від інфантерії Франц Ксавер Йосиф барон Конрад фон Гетцендорф (11.11.1852 – 25.08.1925) бачив єдино можливий напрямок для удару по Росії, який би відволік її сили – неочікуваний наступ з Галицького плацдарму, де залізнична мережа дозволяла швидше за противника розгорнути потрібні сили, перекинувши їх після переможного наступу у Сербії (*Kiszling, 1974: 39 – 46*). Розгортання сил мало відбуватися за Сяном, Верещицею та Дністром, тому на цій дузі планувалося додатково укріпити, крім Перемишля, ще й Галич та Миколаїв, а також Львів як передовий пункт розгортання.

Балканська криза 1912–1913 рр. та блискучий успіх російської розвідки сплутали всі плани. Російський військовий агент³ при австрійському дворі полковник Митрофан Марченко (3.09.1866 – 7.07.1932) зумів змусити працювати на російську розвідку самого начальника контррозвідки австрійського генштабу полковника Альфреда Редля (14.03.1864 – 25.05.1913), скориставшись захопленням останнього вродливими юнаками. В австрійському війську офіцерів-гомосексуалістів проганяли з ганьбою. У Редля не було вибору. Він сфотографував і видав російській розвідці мобілізаційний план Австро-Угорської армії (план «R»), а також інші документи, серед яких і плани фортеці Миколаїв (*Мильштейн, 1966: 47 – 56; Markus, 1984: 286 s.; Rauchensteiner, 2003: 244 – 245; Moritz, Leidinger, 2012: 320 p.; Войтович, 2021: 56 – 59*).

Російське командування було здивоване і захоплене сміливістю австрійського плану (*Данилов, 1924: 75 – 101; Зайончковский, 1926, 417 – 418*). Складніше було Конраду фон Гетцендорфу, коли стало відомо про масштаби зради Редля. Доводилося відмовитися від ідеї несподіваного удару з Галичини. Тепер, спираючись на Карпати, Перемишль та Краків, генерал Конрад сподівався утриматися, прикрившись заболоченою місцевістю між Сяном, Верещицею до Дністра, а далі Дністром, а всі вільні від операції у Сербії сили кинути для атаки лінії Томашів-Холм-Люблін у фланг польського виступу. Ця нова ідея сподобалася

³ Так тоді називали військових аташе.

німцям, які пообіцяли виділити сили для зустрічного удару на Седліц. Львів мав бути залишений. Відновлення інтенсивних фортифікаційних робіт на околицях Львова, розпочатих ще у 1887 р. мало збити з пантелику російську розвідку (Pawlik, 1932: XI+341+XVII s.; Волков, 2009: 164 – 156). Основні ресурси у 1913 – 1914 рр. були кинуті на підсилення тот-де-понів у Миколаєві та Галичі, які тепер отримували ключове значення (Baczkowski, 2002:111 – 112).

Нова лінія оборони споруджувалася північніше Миколаєва з використанням кам'яно-бетонних споруд, підземних ходів та бліндажів з чотирма опорними пунктами-фортами: *Лиса гора, Углярище, висота 363, Воля, Радів та Адамів форт* (Дедик, 2013 27 – 39). Тепер тот-де-пон «Миколаїв» двома дугами прикривав мости через Дністер, займаючи величезну територію від р. Колодниці біля Дуброви до р. Щирки біля Устя. Сам генерал Конрад добре знав цю територію, ще будучи начальником штабу 11-ї піхотної дивізії у Львові (29.10.1883–1.11.1887) (*Urbański, 1938: 212; Regele, 1955: 122*).

У нових фортах мала бути використана стрільба із закритих артилерійських позицій, що було останньою новинкою в Європі (Ткачук, 2021: 46–48). У 1882 р. російський артилерист полковник Карл Гук видав працю «Закрита стрільба польової артилерії», де пропонував використати геометрію кутів до точок прицілювання, які могли бути у будь-якому напрямі відносно цілі. Це дозволило би розташовувати артилерію за схилами пагорбів, ховаючи її від спостереження противника. Тоді ще не було азимутального інструменту, який дозволив би це зробити. Але вже 1890 р. німецькі конструктори сконструювали *richtfläche* (гарматний відкритий приціл, закріплений і вирівняний відносно ствола, який обертався і був здатний вимірювати великі кути). Першою стрільбу з закритих позицій застосувала англійська польова артилерія 26 жовтня 1899 р. під час англо-бурської війни, а далі в ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. обидві сторони застосували таку стрільбу з використанням далекомірів і панорам та телефонного зв'язку. Від 1908 р. російська артилерія почала застосовувати новий німецький панорамний приціл Герца, який мав градування з п'ятихвилинним інтервалом у дециградах та мілсах (4320, 4000 або 6000/6300/6400 до кола). На маневрах у 1908–1909 рр. основні європейські армії перевірили ефективність стрільби із закритих артилерійських позицій з використанням передових

спостережних пунктів, зв'язаних з батареями польовими телефонами. В ході цих перевірок з'ясувалася потреба швидкої зміни позицій артилерійських батарей, щоб уникнути можливості накриття їх шрапнелим вогнем. Але тапер не тільки батареї польової артилерії, а й стаціонарні фортечні батареї необхідно було розміщати не на вершинах висот, а на їх протилежних схилах. При цьому каземати для розміщення особового складу та амуніції облаштовувалися у потернах, вбудованих у схилах цих висот і укріплених кам'яною чи цегляною кладкою та зверху прикритих землею, що гасило ефективність при попаданні фугасних снарядів. Такі батареї з'єднувалися з передовими командно-спостережними пунктами (КСП) підземним телефонним кабелем, що значно збільшувало надійність зв'язку. Самі КСП можна було розміщати у добре замаскованих бетонних або броньованих постах ближче до противника. Для прикриття таких батарей на фронтальних схилах розгорталися піхотні позиції з кулеметними гніздами.

У новому вигляді фортеця «Миколаїв» була розрахована на дивізію. Мінімальна залога передбачалась у 10 тис. осіб. Фактично ж на початку війни тут було розташовано два батальйони 19-го полку ландштурму, три роти охорони мостів, 4-ту роту 14-го піонерного (саперного) батальйону, 12-ту роту 3-го полку фортечної артилерії, 4-ту роту 9-го батальйону фортечної артилерії і артилерійський підрозділ ландштурму. Всього на позиціях встановили 52 9-см гармати М75/96 та 6 фортечних 12-см гармат М61/95 (Дедик, 2013: 22-32). Всього бл. 3,5 тис. осіб.

Найкраще збереглися укріплення форту *Луса гора* (Тарандов), потерни-печери яких були здатні витримувати обстріли російських гаубиць 122-мм і 152-мм (*Matkowski, Dzieślewski (1933): 89*). *Потерни* довжиною 20-25 м, шириною 230-240 см, висотою 220-230 см із заокругленим склепінням, з'єднані між собою переходами, призначалися не лише для захисту особового складу та збереження амуніції. Використовуючи прив'язані аеростати та аероплани, росіяни могли легко засікати батареї і обстрілювати шрапнеллю їх стаціонарні позиції на *барбетах* (відкритих майданчиках). Тому найкращий захист могли забезпечити тільки *потерни*, куди можна було закотити гармати при загрозі обстрілу (ширина колії – 1610 мм) і вхід до якої можна було закрити дерев'яним щитом, який оберігав від шрапнелі. Саме такий захист для фортечних батарей вважався найперспективніший (*Mondésir de, 1909: 370 p.; Brunner von, 1909: 149 s.; Величко, 1910: 46-47; Staveshagen, 1910: 46-47; Олейников, 2017: 8.03*).

Одна з батарей фортечних 12-см гармат М61/95 з дальністю стрільби до 8 км містилася перед потернами (*печерами*) на *барбетах*, облаштованих на обвалованім майданчику на правому крилі форту *Луса гора* (Тарандов), і тримала під обстрілом дефіле, через яке проходив Львівський тракт до Миколаєва. Батарея була з'єднана телефонним зв'язком з командно-спостережним пунктом (КСП)⁴. З боку поля ці позиції прикривала трирядна лінія польових укріплень, у системі яких були три батареї 8-см (фактично 76,5-мм) гармат М.17 фірми «Шкода» з дальністю стрільби 6,7-кілограмовими гранатами до 7 км; кулеметні гнізда; спостережні пункти та бліндажі, з'єднані підземними галереями та ходами сполучення. Більшість цих об'єктів були муровані з каменю або мали залізобетонні перекриття, їх підсилювали звичайні земляні окопи (*Ющенко, Петрик, Піняжко, 2021: 7 – 45*).

⁴ Цю споруду, яка збереглася, у Миколаєві неправильно називають «дзотом» (ДЗОТ – дерев'яно-земляная огневая точка).

Спорудженням нової північної лінії оборони фортеці Миколаїв займався 10-й піонерний батальйон 24-ї дивізії інфантерії X (Перемишльського) корпусу та залучені вояки піхотних підрозділів. Щоб зберегти таємницю, з місцевого населення до роботи безпосередньо на укріпленнях залучали тільки мулярів, переважно поляків, яким довіряли більше. Українці своїм гужовим транспортом завозили на майданчики камінь з каменоломень у Демні та Полянні і роздольську цеглу, а також вивозили пісок. З майданчиків матеріали забирали вже солдати. Сам район розташування будівництва фортів був огорожений, і попереджувальні написи німецькою, українською і польською мовами сповіщали про штрафи і можливе ув'язнення за перетин без дозволу. Ці заходи дали позитивні результати, бо росіяни довідалися про наявність довгочасних укріплень на новій північній лінії оборони лише під час безпосереднього контакту в ході бойових дій. Залучене населення працювало за наймом і отримувало високу платню⁵..

Війна розпочалася за несприятливих для австро-угорської армії умов через провал наступу генерала Потіорека у Сербії. Люблін-Холмська операція справді відволікла значні сили російського фронту. 8-ма армія генерала від кавалерії Олексія Олексійовича Брусілова (31.08.1853 – 17.03.1926) спочатку вдарила в порожнє місце, але далі, залишивши XXIV корпус для блокади фортеці «Галич», почала активно наступати на захід. Командувач 2-ю австрійською армією генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі (12.02.1856 – 9.11.1941) відступав лівим берегом Дністра до ріки Гнилої Липи, на берегах якої розгорнулася велетенська битва. Щоб прикрити дністровську лінію оборони, поспіхом зі Сербії перекидалася група фельдмаршал-лейтенанта Германа Фрейгера Кевеша фон Кевешгаза (30.03.1854– 22.08.1924), у подальшому фельдмаршала і останнього австрійського верховного головнокомандувача у 1919 р. (*Стратегический очерк, 1922: 146 – 148; Conrad, 1923: 52, 593 – 596, 603 – 610; Белой, 1929: 353; Зайончковский, 1938: 68 – 70, 189 – 194, 200 – 202; Брусілов, 1963: 97 – 110, 124 – 127; Ростунов, 1975: 333 – 346; Stone, 1998: 90 – 91; Киган, 2002: 199 – 200; Уткін, 2002: 147 – 148*).

⁵ У середньому 1 корона 20 галерів за день роботи (фунт яловичини коштував 56 галерів, коза – 20 крон), річна плата жандарма виносила 800 крон, тобто в середньому 3 крони 60 галерів за 1 день на службі) (*Качараба, 2021, 60-62*).

Спочатку залога Миколаєва була посилена 68-ю бригадою генерал-майора Людвіга Едлера фон Росслера із складу 34-ї піхотної дивізії, якою командував фельдмаршал-лейтенант Йосиф Ріттер Краутвальд фон Аннау (1856 – 1925). Дивізія прибула у липні 1914 р. із Трансильванії й особовий склад її полків складали переважно етнічні угорці. Поступаючись противнику в силі, генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі змушений був знімати піхотні підрозділи залоги для підсилення військ у битві на р. Гнила Липа. У цілій фортеці «Миколаїв», крім саперів та артилеристів залишився всього один 29-й угорський піхотний полк, яким командував полковник Троян Бачіла (23.12.1867 – 10.06.1931). За штатним розписом у полку мало бути 4411 осіб, у т. ч. 84 офіцери і 16 фенріхів. Але підрозділи полку теж частково зазнали втрат у ході транспортування й окремих боїв на Гнилій Липі. Тому на початок російського наступу в залозі разом з артилеристами було не більше 4 тис. осіб (*Österreich-ungarns letzter krieg, 1931: 56 – 84; Румянцев, 2021: 20.09.2021*).

Операції на Золотій Липі (26 – 28.08.1914) та Гнилій Липі (29 – 30.08.1914)⁶ завершилися перемогою 8-ї російської армії, яка далі намагалася по фронту Ходорів–Галич перешкодити противникові відійти за Дністер. Австрійці залишили Львів, куди 3 вересня 1914 р. вступило російське військо. 4 вересня 1914 р. було залишено і Галич. Брусілов кинув 2-гу зведену козацьку дивізію з Галича на Станиславів–Стрий, а два корпуси почав спішно перекидати ближче до Львова. За його наказом від 4 вересня 1914 р. VIII армійський корпус генерал-лейтенанта Радка Радко-Дмитрієва (6.10.1859 – 18.10.1918) і XXIV армійський корпус генерала від інфантерії Афанасія Цурікова (13.06.1858-23.05.1922) мали оволодіти фортецею «Миколаїв», розпочавши наступ після 15 години 5 вересня, бо основні частини XXIV перебували на марші, рухаючись від Галича лівим берегом Дністра. 10-а кінна дивізія генерал-лейтенанта графа Федора Келлера (24.10.1857 – 21.12.1918) висувалася на Янів (нині Івано-Франкове) із завданням провадити розвідку у напрямку Вербляни – Судова Вишня та з'ясувати чи зайнята Городоцька позиція. 12-та кінна дивізія генерал-лейтенанта Олексія Каледіна (24.10.1861–11.02.1918) зосередилася поблизу Щирця із завданням розвідки цієї позиції на лінії р. Верещиці (*Грицюк, Науменко, 2021: 49 – 52*).

⁶ Дати за новим стилем.

VIII корпус підтягнувся раніше і протягом 4-5 вересня 1914 р. його розвідка встановила, що австрійці займають висоти фронтом на північ по обидва боки від с. Луб'яни і далі на схід до Волі Великої, звідки фронт передової позиції повертав на південь до висоти "385", східніше Розвадова. Генерал-лейтенант Радко-Дмитрієв, не підозрюючи про наявність тут потужних фортів *Лиса гора* та *Углярище*, вирішив, що з цього боку австрійці займають польові укріплення силами не більше дивізії з 3-4 батареями, що не могло створити значних перешкод його корпусу. Але військо було втомлене маршем і він відклав наступ до ранку.

Тим часом в авангарді XXIV корпусу підійшла 48-ма піхотна дивізія генерал-майора Лавра Корнілова (18.08.1870–31.03.1918), майбутнього організатора білого руху і першого вождя Добровольчої армії, сміливого, впертого, самовпевненого, названого «генерал вперед», який не боявся ризикувати, запалюючи підлеглим особистим прикладом (*Бондаренко, 2016: 220 с.*). Корнілов зі сходу зайняв висоти на правому березі р. Колодниця перед Дубровою поблизу Стільська, де було кілька кулеметних гнізд. Приданий йому важкий мортирний дивізіон 152-мм мортир з дальністю стрільби 14 км, зайнявши позиції навпроти Радева (пригород Миколаєва) відкрив вогонь по Адамовому форту, укріплення якого ще не були добудовані. Для пристрілки артилеристи використали міську Ратушу з високим верхом, яка від цього згоріла.

У ніч на 6 вересня 1914 р. висунена з резерву від Нижнева 4-та окрема стрілецька бригада генерал-майор Владислава Бауфала (25.07.1853 – 20.11.1914) підійшла до Роздола, здійснюючи переходи по 45-50 км за добу. Бауфал відбув приймати 3-ю гренадерську дивізію, а бригаду прийняв новий командир, знаменитий пізніше генерал Антон Денікін (16.12.1872 – 8.08.1947). Не чекаючи ранку і не давши бригаді перепочити, Денікін відразу ж атакував веринські укріплення і до світанку роздільською дорогою бригада зайшла в місто. Першим вступив до Миколаєва 14-й стрілецький полк полковника Сильвестра Станкевича (31.12.1866 – 11.03.1919).

Полковник Троян Бачіла, оцінивши, що йому з неповним полком не втримати позиції проти двох російських корпусів, не став чинити опору і до світанку вивів рештки 29-го угорського піхотного полку та артилеристів в напрямку на Городок, покинувши артилерію і припаси. Вже коли зійшло сонце, в місто вступили по радівській дорозі полки 48-ї дивізії Корнілова. А потім біля полудня частини VIII корпусу ввійшли у порожні укріплення північної смуги.

Місцеві жителі довго пам'ятали, як полки Денікіна і Корнілова розмістилися на полі за Чорним потоком і церквою св. Михайла поблизу Притулку графа Скарбка, де тепер розташований стадіон. Тут розгорнули польові кухні, де годували також охочих міщан і дітей, а також спали втомлені маршами солдати. Поле і прилеглі вулиці були заповнені кінським послідом, і сморід стояв ще добрий місяць (Брусілов, 1963: 100–104; Деникин, 1991: 258-260; Інполитов, 2006: 665 с.; Кривизюк, 2021: 53–55; Соляр, 2021: 70–72).

Тим часом, північніше Львова австрійці відчайдушно атакували в напрямку Холма. До Городка і Комарна спішно підтягувалися нові сили. Доля Галицької кампанії все ще не була вирішена. Брусілов поставив завдання корпусу зайняти миколаївські укріплення та висоти північніше Миколаєва, забезпечуючи прикриття флангу армії, яка розверталася перед Городоцькою позицією. VIII корпус переміщався до Щирця і Пустомит з виходом на Городоцьку позицію, яку Брусілов планував обійти силами XXIV корпусу. Плани командуючого 8-ю армією несподівано зірвав начальник штабу корпусу генерал-майор Євген Трегубов (29.10.1862–1919), пізніше начальник штабу Західного фронту Колчака, розстріляний чекістами. Він дав себе вмовити Корнілову і дозволив останньому переслідувати противника, наступаючи далі в напрямку на Комарно. Коли про це довідався Брусілов, він негайно зняв з посади Трегубова, пообіцявши віддати під військово-польовий суд. Під суд Трегубов не пішов, бо все скінчилося більш-менш добре. Його перевели у VI Сибірський корпус, пізніше він успішно командував 6-ю піхотною дивізією.

Саме в цей час Конрад фон Гетцендорф запланував контрудар через Миколаїв силами 2-ї армії у фланг Львова, з одночасним ударом від Белза на Львів з півночі силами 4-ї армії. 3-тя армія генерала кавалерії Рудольфа Ріттера фон Брудермана тим часом мала сковувати сили противника на городоцькій позиції. Фельдмаршал-лейтенант Кевеш отримав допомогу у дві з половиною дивізії, стягнені з інших місць. Його удар прийшовся по дивізії Корнілова 10 вересня 1914 р. на р. Щирець австрійці охопили дивізію Корнілова. Кинувши 26 гармат, 48-ма піхотна дивізія почала безладно відступати в напрямку Миколаєва. Закрити «дірку» на лівому фланзі не було чим. Контрнаступ австрійців загрожував втратою Львова і зривом всіх попередніх успіхів кампанії.

Водночас жителі невеликого Миколаєва також не дрімали. Менше ніж за день, скориставшись відсутністю військ, вони встигли

перетягнути на свої подвір'я величезні запаси харчів та амуніції, залишені австрійцями. Окремі господарі брали польові кухні та інше військове майно. Дехто взяв навіть снаряди.

Брусілов кинув до Миколаєва свої останні резерви: 12-ту кавалерійську дивізію генерал-лейтенанта Каледіна та 2-гу зведену козачу дивізію генерал-майора Павлова. 12-та кавалерійська дивізія мала у складі 12-й Охтирський та 12-й Белгородський уланський полки, укомплектовані українцями зі Слобожанщини. Закрити північну лінію оборони силами кавалерійської дивізії було неможливо, тому Каледін сам повів у кінну атаку ескадрони 12-го Охтирського гусарського полку за підтримки артдивізіону. Ця атака на полі між Демнею та ліском західніше Лінденфельда (нині Липівки) після обіду 11 вересня 1914 р. врятувала становище. Австрійці зупинилися на Щирці і не пішли далі⁷. Цей бій зіграв і свою психологічну роль: кінна атака на піхотні ланцюги, підсилені

⁷ Про цей бій його учасники та їх нащадки-білоемігранти згадували до кінця минулого століття як про один із найславніших епізодів в історії кавалерії, а для знаменитого Охтирського гусарського полку – як день найбільшої його слави. 12-й гусарський Охтирський генерала Дениса Давидова її Імператорської високості великої княгині Ольги Олександрівни полк, сформований у 1765 р. на базі Охтирського слобідського козачого полку (виник у 1651 р.) і укомплектований українцями із Слобожанщини, був елітною частиною, якою від 1911 р. командував полковник Микола Трингам (1860-1914), якому після Гнилої Липи присвоїли звання генерал-майора, але він так і не встиг надіти генеральський мундир. Охтирські гусари носили коричневі доломани, такого ж кольору накидки-ментики і ташки, чакчири та кінські чепраки були темносинього кольору, ковнір, обшлагги й обкладки чепраків – жовтого кольору. Цим вони відрізнялися від усіх інших полків. Полк мав шість ескадронів по 4 взводи і 128 гусарів. Австрійці наступали трьома лініями піхоти між Демнею та Лінденфельдом силами бригади, в складі якої був 89-й Городоцький піхотний полк, на 60 відсотків укомплектований місцевими українцями. Гусари йшли по два взводи в одну лаву риссо на 100 кроків дистанції. Ця вбивча атака під вогнем кулеметів противника завершилася успіхом. Перші два ланцюги були відкинуті, а третій, притиснений до Щирця, почав кидати зброю. У бою загинули 4 офіцери (в т. ч. командир полку) і 44 гусари (ще 14 пропали безвісти). 5 офіцерів і 72 гусари були поранені. Австрійці втратили 6 офіцерів, 34 солдатів вбитими, 60 – пропавшими безвісти і 90 пораненими. Один з героїв цієї атаки ротмістр Георгій Іванович Єльчанінов (1871–1924), який командував 3-ім ескадроном, за цей бій був нагороджений золотою зброєю, невдовзі отримав чин полковника і від 17 вересня 1915 р. і до кінця війни командував 12-им Охтирським гусарським полком. У 1917 р. йому присвоїли звання генерал-майора. Під час Громадянської війни він викладав у військовій школі УНР і був командиром 2-ї бригади 4-ї кінної дивізії української армії. Після падіння гетьмана П. Скоропадського він залишився в Одесі, потім – у Добровольчій армії генерала Денікіна був комендантом Маріуполя (1919) та Севастополя (1920). З частинами генерала Бердова перейшов в Польщу, де і помер в еміграції. Його нащадок, український композитор Володимир Єльчанінов (1947-2008), жив і творив у місті Миколаєві (Войтович, 2014: 160-163).

кулеметами, і фантастичний героїзм охтирських гусарів став останньою славною сторінкою історії кавалерії. Від подібної практики після цього відмовилися. А ще однією особливістю цього бою було те, що з обох сторін гинули переважно українці, хоча слава дісталася російській та австрійській арміям. Австрійське командування далі намагалося полки X і XI корпусів, де переважно служили українці, тримати на Сербському, Румунському та Італійському фронтах.

Зі Стрия тим часом підходила 2-га зведена козака дивізія генерал-майора Олександра Павлова (31.07.1867-7.12.1935). Дивізія затрималася у Стрию та Пісочній, спустошуючи єврейські корчми, але до Миколаєва і Городка встигла вчасно, і Павлов за ці бої отримав підвищення в чині і золоту георгіївську зброю. Пізніше він командував Астраханською армією білих і 4-им Донським корпусом у Денікіна. Цікаво, що всі майбутні вожді російської білої гвардії зібралися в Миколаєві у вересні 1914 р.

Успіхи російських військ північніше Львова та загроза оточення 4-ї армії і невдача під Миколаєвом змусили Конрада фон Гетцендорфа відмовитися від подальших контратак, і він почав відводити свої війська до Сяну. Росіяни не сподівалися на такий розвиток подій і спізнилися з переслідуванням противника (Голубко, 2021: 63 – 66).

Отже, можна констатувати, що через різні причини фортеця «Миколаїв», збудована за останім словом тогочасної європейської фортифікації, не виправдала всіх покладених на неї надій (Войтович, 2020: 389 – 409).

У квітні 1919 р. начальник штабу Галицької Армії генерал-четар Віктор Курманович (26.11.1876 – 18.10.1945) та у ході Чортківської офензиви в червні 1919 р. головнокомандувач Галицької Армії генерал-четар Олександр Греков (3.12.1875 – 2.12.1959) пропонували відвести армію за лінію Дністра, організувавши оборону з центром в Миколаєві і дружньою Чехословацькою в запіллі, звідки в обмін на нафту можна було б отримувати боєприпаси, що дозволило би зіткнути армію Галлера з більшовиками і певною мірою впливати на ухвали Паризької мирної конференції. Пропозиції були слухними, але вище керівництво УНР їх не підтримало (Галушак, 2021: 77 – 80). Після 1920 р. фортеця втратила своє значення і далі не використовувалася.

Фортеця «Миколаїв» руйнувалася часом, привертаючи увагу хіба школярів та студентів. На території форту *Лиса гора* було облаштовано стрільбище, в інших частинах відбувалися військово-спортивні змагання. Вже в часи відродження незалежної України з'явилися бізнесмени, які вирішили зруйнувати залишки фортеці і розгорнути тут кар'єри піску. Враховуючи, що північна лінія оборони Миколаївської фортеці на сьогодні – найкраще збережені укріплення часів Першої світової війни на території України, за їх врятування виступили фахівці та місцеві активісти. Знесення пагорбів, які оточують місто, безперечно загрожує також екології й умовам життя для мешканців. В той же час збережені залишки фортеці розташовані при міжнародній автотрасі Київ-Чоп, виглядають перспективними туристичними об'єктами (*Озірковський, 2021: 96-99*).

Використані посилання

- Белой Александр (1929). Галицийская битва. Москва, 390 с.
- Бестужев Игорь (1965). Борьба в России по вопросам внешней политики накануне Первой мировой войны. *“Исторические записки”*. Т. 75. Москва, С. 44–85.
- Бовыкин Валерий (1961). Из истории возникновения Первой мировой войны: Отношения между Россией и Францией в 1912–1914 гг. Москва, 208 с.
- Богданович Модест (1876). Восточная война 1853–56 гг. Т. 1. Санкт-Петербург, 278 с.
- Бондаренко Вячеслав (2016). Лавр Корнилов. Москва, 220 с.
- Брусилев Алексей (1963). Мои воспоминания. Москва, 287 с.

Величко Константин (1910). Новые форты Антверпена. *Инженерный журнал*. № 3. Санкт-Петербург, С. 41–49.

Виноградов Кирилл (1955). Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне Первой мировой войны”. *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та*. Вып. 23. Ленинград, С. 67–91.

Виноградов Кирилл, Писарев Юрий (1966). Главные направления внешней политики Австро-Венгрии. *Вопросы истории*. Москва, № 6, С. 84–101.

Войтович Леонтій (2014). Забутий епізод Галиційської битви: бій між Демнею і Лінденфельдом. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Львів, С. 160–163.

Войтович Леонтій (2018). Еволюція системи фортифікації. Бастионна система. *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 2. Харків, С. 95–96.

Войтович Леонтій (2020). Фортеця Миколаїв. *Войтович Л., Ощипок Н. Миколаїв над Дністром: місто і люди*. Львів, С. 389–409.

Войтович Леонтій (2021). Зрада полковника Редля і обговорення Миколаївської фортеці у російській військовій пресі напередодні Першої світової війни. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, 56–59.

Волков Олександр (2009). Австрійські укріплення кінця XIX – початку XX ст. на околицях Львова. “*Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*”. № 19. Львів, С. 154–156.

Гайсенюк Віталій (2017). Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці, 304 с.

Галушак Михайло (2021). Миколаївська фортеця у планах головнокомандувача Галицької Армії Олександра Грекова під час Чортківської офензиві. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 77–80.

Голубко Віктор (2021). Миколаївська фортеця у Галицькій битві у серпні–вересні 1914 р. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 63–66.

Грицюк Валерій, Науменко Андрій (2021). Здобуття російськими військами фортеці «Миколаїв» під час Галицької битви. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 49–52.

Данилов Юрий (1924). Россия в Мировой войне 1914–1915 гг. Берлин, 396 с.

Деникин Антон (1991). Путь русского офицера. Москва, 428 с.

Дедик Олександр (2013). Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації та фортифікації. *Цитаделя*. Львів, ч. 1 (9), С. 20–30.

Зайончковский Андрей (1926). Подготовка России к мировой войне в международном отношении. Москва, 440 с.

Зайончковский Андрей (1938). Мировая война 1914–1918 гг. Т. 1. Кампании 1914–1915. Москва, 334 с.

Игнатъев Анатолий (1962). Русско-английские отношения накануне Первой мировой войны (1908–1914 гг.). Москва, 400 с.

Ипполитов Георгий (2006). Деникин. Киев, 665 с.

Качараба Степан (2021). Участь населення Галичини у будівництві Дністровської лінії укріплень у 1911–1914 рр. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 60–62

Киган Джон. Первая мировая война. Москва, 572 с.

Кривизюк Леонид (2021). Бої на підступах до фортеці «Миколаїв» наприкінці літа – на початку осені 1914 р. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, С. 53–55;

Людвиг Эмиль (1929). Последний Гогенцоллерн. Ленинград, 316 с.

Мильштейн Михаил (1966). Дело полковника Редля. *Военно-исторический журнал*. Москва, № 1, С. 47–56.

Могилевич Александр, Айрапетян Михаил (1940). На путях к мировой войне 1914–1918 гг. Москва, 294 с.

Озірковський Леонід (2021). Перспективи збереження і використання історичних пам'яток Миколаївщини. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 96-99.

Олейников Алексей (2017). Огонь по невидимой цели. “*Военно-промышленный курьер*”. Вып. 9 (673). Москва, 8.03.

Піняжко Тарас (2008). Львівська Цитадель. Львів, 200 с.

Потоцкий Сергей (1911). Австро-Венгрия. Военно-географический очерк и вооруженные силы. *Военная энциклопедия*. Т. 1. Санкт-Петербург, С. 71-85.

Ростунов Иван (1975). «Галицийская битва». История Первой мировой войны 1914–1918. Т. 1. Москва, С. 333-346.

Румянцев Евгений. Справочник по организации и составу австро-венгерской армии после проведения мобилизации в августе 1914 года (доступ отримано 20 вересня 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/-RM_AHA1914_4.html

Соляр Ігор (2021). Перша світова війна в історичній пам'яті українського населення Галичини у міжвоєнний період 1920-1939 рр. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 70-72.

Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. (1922). Москва, 274 с.

Сухий Олексій (2003). Від русофільства до москвофільства (російський чинник в громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 498 с.

Ткачук Павло (2021). Закриті артилерійські позиції у практиці фортифікації на початку Першої світової війни. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 46-48.

Ющенко Максим, Петрик Василь, Піняжко Тарас (2019). Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення 1854–1914 рр. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow). *Збірник матеріалів: Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, С. 162-169.

Ющенко Максим, Петрик Василь, Піняжко Тарас (2021). Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення (Bruckenkopf Mikolajow am Dniester). *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 7-45.

Baczowski Michał (2002). Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicję w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendofra". *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed. I. Poczyńska. Kraków, S. 111–122.

Baczowski Michał (2004). Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. Kraków, S. 127–135.

Bogdanowski Janusz (1966). Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 12. Warszawa, cz. 1, S. 72–96.

Brzoskwinia Waldemar, Bujas Piotr. Ufortyfikowanie strażnice kolejowe w Galicji na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony. *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), s. 21–34.

Brunner Moritz von (1909). Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben. Wien, 149 s.

Conrad von Hötendorf Franz (1923). Aus miener Dienstzeit. 1906–1918. Bd. 4. Wien, 630 s.

Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente (2006). Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. Paderborn: Schoeningh, 496 s.

Fischer Fritz (1969). Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 805 s.

Hamann Brigitte. (2007). Kronprinz Rudolf. Ein Leben. München, 384 s.

Hilbrand Erich (1975). Maximian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. Wien, S. 168.

Ilwof Franz (1906). Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnenfeld. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. Leipzig, S. 422–428.

Kiszling Rudolf (1974). Franz Graf Conrad von Hötendorf. *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. Wien, 39–46.

Kuhr Franz (1870). Der Gebirgskrieg. Wien, 241 s.

Markus Georg (1984). Der Fall Redl. Wien–München, 286 s.

Matkowski Krzysztof, Dzieślewski Zygmunt (1933). Druga bitwa pod Lwowem. *Bellona*. T. 92. Warszawa, 81–98.

Mombauer Annika (2005). Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan. *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. s. 857–885.

Mondésir Piarron de (1909). La fortification cuirassée. Paris, 370 p.

Moritz Verena, Leidinger Hannes (2012). Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten. Wien, 320 p.;

Österreich-Este Maximian Jozeph von (1850). Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes. Wien, 47 s.

Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918 (1831). Bd. 1. Wien, 568 s.

Pawlik Tadeusz (1932). Bitwa pod Lwowem. Warszawa, XI+341+XVII s.

Radetzky Joseph (1858). Militärische Betrachtung der Lage Österreich. *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschlls Grafen Redetzky*. Stuttgart–Ausburg, 1858. 552 p.

- Rauchensteiner Manfred (2003). Redl Alfred. *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. Berlin, S. 244–245.
- Regele Oskar (1955). Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918. Wien–München, 613 s.
- Ritter Gerhard (1956). Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen. München, 201 s.
- Schlosser Anton (1981). Johann Erzherzog von Österreich. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. Leipzig, 1981, S. 281–305.
- Skid Alan (2011). Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius. London, 296 p.
- Staveshagen Willibald (1910). *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. Berlin, 338 s.
- Steinitz Eduard von. Horstenau Edmund Glaise von (1937). Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf. Wien, 140 s.
- Steinitz Eduard von, Brosch Teodor (2007). *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf*. [Klasyka architektura militaris. T. 5]. Pultusk, 96 s.
- Stone Norman (1998). The Eastern Front, 1914–1917. London, 352 s.
- Suchoń Filip (2009). Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902. „*Infort*”, nr 22, s. 51–59
- Suchoń Filip, Olesiak Justyna (2019). Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej”. *Malopolska*. T. XXI. Kraków, S. 89–107.
- Urbański August von Ostrymiecz (1938). Conrad von Hötzendorf. Soldan und Mensch. Graz–Leipzig–Wien, 322 s.
- Wurzbach Constantin von (1862). Hes, die Freiherr von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Osterreich*. 8 Theil. Wien, 415–423.
- Wurzbach Constantin von (1872). Radetzky Joseph Graf. *Biographisches Lexikon des kaiserthums Osterreich*. 24 Theil. Wien, 177–193.

References

- Baczkowski Michał. “Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendofra”. [w:] *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed. I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122. (in Polish)
- Baczkowski Michał. „Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*”. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in Polish)
- Beloj Aleksandr. *Halicijskaja bitwa*. (Moskwa, 1929), 390 s. (in Russian)
- Bestuzev Igor. “Bor’ba w Rosii po voprosam wneshej politiki nakanune pervoj mirovoj vojny” / [w:] “*Istoriczeskije zapiski*” (Moskwa, 1965), 44–85. (in Russian)
- Bogdanowich Modest. *Vostochnaja vojna 1853–56 hh*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1876), 278 s. (in Russian)
- Bogdanowski Janusz. „Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. [w:] “*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”. T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96. (in Polish)
- Bondarenko Vjacheslav. *Lavr Kornilov*. (Moskwa, 2016), 220 s. (in Russian)
- Bowykin Walerij. *Iz istorii vozniknovenija pervoj mirovoj vojny: Otnoshenija mezdu Rossiej i Franciej v 1912–1914 hh*. (Moskwa, 1961), 208 s. (in Russian)

Brunner Moritz von. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben.* (Wien, 1909), 149 s. (in German)

Brusilov Aleksej. *Moi vospominanija.* (Moskwa, 1963), 287 s. (in Russian)

Brzoskwinia Waldemar, Bujas Piotr. „Ufortyfikowanie strażnicy kolejowe w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony”. [w:] „*Forteca*”. 1997, nr. 2 (2), 21–34. (in Polish)

Conrad von Hötzendorf Franz. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918.* Bd. 4. (Wien, 1923), 630 s. (in German)

Danilov Jurij. *Rossija v Mirovoj vojne 1914–1915 hh.* (Berlin, 1924), 396 s. (in Russian)

Denikin Anton. *Put' ruskogo oficera.* (Moskwa, 1991), 258–260. (in Russian)

Djedyk Oleksandr. “Galychyna u planach videnskykh strategiv: koncepcii, komunikacii ta foeryfikacii”. [w:] *Cytadelia.* (Lviv 2013), ch. 1 (9), 20–30. (in Ukrainian)

Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente. Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496 s. (in German)

Fischer Fritz. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914.* (Düsseldorf, 1969), 805 s. (in German)

Hajsenjuk Vitaliy. Pochatok kincia. Moskwofily u Velykij vijni (1914–1918). (Chernivci, 2017), 90–149. (in Ukrainian)

Haluschak Mykhajlo. “Mykolaivska fortecja u planakh golovnokomanduvacha Galyckoi Armii Oleksandra Grekova pid chas Chortkivskoi ofenzvyvy”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 77–80. (in Ukrainian)

Hamann Brigitte. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben.* (München 2007), 351–354 (in German)

Hilbrand Erich. „Maximian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este“. [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950.* Bd. 5. (Wien, 1975), 168. (in German)

Holubko Viktor. “Mykolaivska fortecja u Halyckij bytvi u serpni–veresni 1914 r.” [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 63–66. (in Ukrainian)

Hruciuk Valeriy, Naumenko Andriy. “Zdobutia rosijskimi vijskamy forteci Mykolaiv pid chas Galyckoi bytvy”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 49–52. (in Ukrainian)

Ignatjev Anatolij. *Russko-anglijskie odnoszenija nakanunie pervoj mirovoj vojny (1908–1914 hh.).* (Moskwa, 1962), 400 s. (in Russian)

Ilwof Franz. „Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnensfeld“. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428. (in German)

Ippolitov Georgiy. *Denikin.* (Kiev, 2006), 665 c. (in Russian)

Juschenko Maksym, Petryk Vasyl', Piniacko Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplenja 1854–1914 rr. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Zbirnyk materialiv: Arkheologia i fortyfikacia Ukrainy.* (Kamjanec'-Podilskij, 2019), 162–169. (in Ukrainian)

Juschenko Maksym, Petryk Vasyl', Piniacko Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplenja 1854–1914 rr. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 7–45. (in Ukrainian)

- Kacharaba Stepan. "Uchast' naselenja Galychyny u budivnyctvi Dnistrovskoi linii ukriplen' u 1911–1914 rr." [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 60–62. (in Ukrainian)
- Kigan John. *Pervaja mirovaja vojna*. (Moskva, 2002), 572 s. (in Russian)
- Kiszling Rudolf. „Franz Graf Conrad von Hötzendorf“. [w:] *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46. (in German)
- Kryvyziuk Leonid. "Boi na pidstupakh do forteci Mykolaiv naprykinci lita – na pochatku oseni 1914 r. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 53–55. (in Ukrainian)
- Kuhr Franz. *Der Gebirgskrieg*. (Wien, 1870), 129–141. (in German)
- Ludvig Emil'. *Poslednij Hohencollern*. (Leningrad, 1929), 316 s. (in Russian)
- Markus Georg. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286 s. (in German)
- Matkowski Krzysztof, Zygmunt Dzieślewski. "Druga bitwa pod Lwowem". [w:] *"Bellona"*. T. 92. (Warszawa, 1933), 89. (in Polish)
- Mil'shtejn Mikhail. "Delo polkovnika Redlja" [w:]. *"Военно-исторический журнал"*. (Moskva, 1966), № 1, 47–56. (in Russian)
- Mogilevych Aleksandr, Ajrapetjan Mikhail. *Na putjakh k mirovoj vojne 1914–1918 hh*. (Moskva, 1940), 294 s. (in Russian)
- Mombauer Annika. "Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlifffen Plan". [w:] *"Journal of Strategic Studies"*. Vol. 28. (2005), 857–885
- Mondésir Piarron de. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370 p. (in French)
- Moritz Verena, Leidinger Hannes. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320 p. (in German)
- Olejnikov Aleksej. "Ogon' po nevidimoj celi". [w:] *"Vojenno-promyshlennyj kurjer"*. Vyp. 9 (673). (Moskva 2017, 8.03). (in Russian)
- Ozirkovskij Leonid. *Perspektyvy zberezennja i vykorystanja istorychnykh pamiatok Mykolaivschyny*. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 96–99. (in Ukrainian)
- Österreich-Este Maximian Jozeph von. *Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47 s. (in German)
- Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918. Bd. 1. (Wien, 1931), 568 s. (in German)
- Pawlik Tadeusz. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s. (in Polish)
- Piniacko Taras. *Lvivska Cytadel'*. (Lviv, 2008), 200 s. (in Ukrainian)
- Potockij Sergej. "Avstro-Vengria. Voенно-geograficheskij ocherk i vooruzennye sily". [w:] *Vojennaja encyklopedia*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1911), 71–85. (in Russian)
- Radetzky Joseph. Militärische Betrachtung der Lage Österreich. *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschlls Grafen Redetzky*. (Stuttgart–Ausburg, 1858), 552 p. (in German)
- Rauchensteiner Manfred. „Redl Alfred“. [w:] *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245. (in German)
- Regele Oskar. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 613 s. (in German)

Ritter Gerhard. *Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos*. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen. (München, 1956), 201 s. (in German)

Rostunov Ivan. “Halicijskaja bitva”. [w:] *Istoria Pervoj mirovoj vojny 1914–1918*. T. 1. (Moskva, 1975), 333–346. (in Russian)

Rumjancev Evgeniy. “Spravochnik po organizacii i sostavu avstro-vengerskoj armii posle provedenija mobilizacii v avguste 1914 hoda”. Interresurs: www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html (in Russian)

Schlosser Anton. „Johann Erzherzog von Österreich“. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305. (in German)

Skid Alan. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London 2011), 296 p.

Solar Igor. “Persza svitova vijna v istorychnij pamjati ukrainskoho naselenja Halychyny u mizvojenyj period 1920–1939 rr.” [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 70–72. (in Ukrainian)

Staveshagen Willibald. *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338 s. (in German)

Steinitz Eduard von. Horstenau Edmund Glaise von. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötendorf*. (Wien, 1937), 140 s. (in German)

Steinitz Eduard von, Brosch Teodor. *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotendorf*. [Klasyka architectura militaris. T. 5]. (Pultusk, 2007), 96 s. (in Polish)

Stone Norman. *The Eastern Front, 1914–1917*. (London, 1998), 352 p.

Strategichnyj ocherk vojny 1914–1918 hh. Ch. 1. (Moskwa, 1922), 146–148. (in Russian)

Suchoń Filip. „Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. [w:] „*Infort*” (2009), nr 22, 51–59; (in Polish)

Suchoń Filip, Olesiak Justyna. “Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej”. [w:] “*Malopolska*”. T. XXI (Kraków, 2019), 89–107. (in Polish)

Sukhij Olesiy. Vid rusofilstva do moskofilstva (rosijskij chynnyk v gromadskij dumci ta suspilno-politychnomu zytty galyckikh ukrainciv v XIX stolitti. (Lviv, 2003), 498 s. (in Polish)

Tkachuk Pavlo. “Zakryti artylerijski pozycii u praktyci fortyfikacii na pochatku Perszoi svitovoi vijny”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 46–48. (in Ukrainian)

Urbański von Ostrymiecz August. *Conrad von Hötendorf. Soldan und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 322 s. (in German)

Utkin Anatolij. *Pervaja mirovaja vojna*. (Moskwa, 2002), 592 s. (in Russian)

Velichko Konstantin. *Novyje forty Antverpena*. [w:] “Inzenernyj zurnal”. (Sankt-Peterburg, 1910), № 3, 41–49. (in Russian)

Vinogradov Kiril. “Nekotoryje osobennosti ekonomicheskogo razvitija Avstro-Vengrii nakanune pervoj mirovoj vojny”. [w:] “*Uchenyje zapiski Leningradskogo gos. un-ta*”. Vyp. 23. (Leningrad, 1955), 67–91. (in Russian)

Vinogradov Kiril. Pisarev Jurij. “Glavnyje napravlenija vneshnej politiki Avstro-Vengrii”. [w:] “*Voprosy istorii*”. (Moskwa 1966), № 6, 84–101. (in Russian)

Voitovych Leontiy. “Evolucia systemy fortyfikacii. Bastionna sistema” [w:] Voitovych L., Holubko V. *Istoria vijn i vijskovoho mystectva*. T. 2. (Charkiv, 2018), 92–106. (in Ukrainian)

Voitovych Leontiy. “Fortecja Mykolaiv”. [w:] Voitovych L, Oschypok N. *Mykolaiv nad Dnistrom: misto i ljudy*. (Lviv, 2020), 389–409. (in Ukrainian)

Voitovych Leontiy. “Zrada polkovnyka Redlja i obgovorenja Mykolaivskoi forteci u rosijskij vijskovij presi naperedodni Perszoi svotovoi vijny”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3-4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 56–59. (in Ukrainian)

Wurzbach Constantin von. „Hes, die Freiherr von“. [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423. (in German)

Wurzbach Constantin von. „Radetzky Joseph Graf“. [w:] *Biographisches Lexikon des kaiserthums Österreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193. (in German)

Zajonchkovskij Andrej. *Podgotovka Rosii k mirovoy vojne v mezhdunarodnom otoszenii*. (Moskva, 1926), 440 s. (in Russian)

Zajonchkovskij Andrej. *Mirovaja vojna 1914–1918 hh*. T. 1. Kampanii 1914–1915. (Moskva, 1938), 334 s. (in Russian).

Voitovych L.

THE FORTRESS OF MIKOLAIV IN THE SYSTEM OF DEFENSE OF GALYCHYNA IN 1850-1914.

In the article the problems of preparation of defensive of Galychyna are considered in the second half of 19 – at the beginning 20 of century on the example of development of building and use of fortress of Mykolaiv on Dnister. The exposed ideas of construction of defensive, fundamental changes of fortification in a marked period (firing is from the closed positions and use of high-capacity projectiles) and location, types and features of strengthening of fortress, are Mykolaiv on the different stages of building. Influence is shown on development of discussion round principles of defensive of Galychyna, creation of new infrastructure with the net of railways, roads hard-surface, railway and highway bridges, change of political conjuncture (first of all the Austrian-Russian relations), activities of Russian secret service (“on the right of Redl”) and Galychyna *moskwofils*. The special attention is spared to the events round a fortress during the Galychyna battle in 1914 and Polish-Ukraine war 1918–1919, in particular participating in these events of the known war-lords of Konrad von Hötzendorf, Böhm-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanowych and Grekov. The episodes of receipt of fortress are reflected by the Russian troops and fights round her. One Mykolaiv fortress on the best the stored sights of fortification of First World war and territory of Ukraine. But in our days developed on attempts do destroy bits and pieces of fortress and open out on her territory carriers for getting of sand.

Keywords: defensive of Galychyna, fortress Mykolaiv, Konrad von Hötzendorf, Böhm-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanowych, Grekov.